

О. Б. Бачишина,

Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ЧАСУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ХИМЕРНОЇ ПРОЗИ)

У статті подано комплексний аналіз засобів вираження часу в українській мові. Зроблено їх класифікацію та схарактеризовано особливості щодо вираження відповідної семантики. Аналіз здійснено на матеріалі української химерної прози.

Ключові слова: час, темпоральність, семантика, мовні засоби.

В статье сделан комплексный анализ средств выражения времени в украинском языке, их особенностей в выражении категории времени, выполнена классификация вышеупомянутой лексики. Анализ осуществлен на основании украинской химерной прозы.

Ключевые слова: время, темпоральность, семантика, языковые средства.

The article presents an integrated analysis of language devices with the semantics of time in the Ukrainian language. It gives a classification of these idioms and analysis of the specifics of the language devices with time semantic. The analysis was done on the basis of Ukrainian chimeric prose.

Key words: time, temporality, semantic, language devices.

Дослідженням поняття часу займаються різні науки, проте, апелюючи до цього поняття, виходимо на-самперед із його філософської дескрипції. Так, час – це одна із основних форм (властивостей, характеристик) матеріального сущого (поряд з простором). «Час [...] відображає дві фундаментальні риси процесів, які відбуваються з матеріальними тілами, а саме тривалість і черговість подій. Тривалість [...] охоплює продовження одного і того ж [...]. Черговість вказує на місце події серед інших подій в часовому просторі» [8, с. 276].

Дослідження особливостей вираження та функціонування в мові категорії часу цікавить багатьох мовознавців. Відповідно, вже зроблено чимало досліджень в цьому напрямку. Так, категорію часу в українській мові обґрунтовували В. Барчук, С. Романюк, Г. Павленко. Наявні певні дослідження в напрямку окреслення концепту *час* (Т. Павлюк, О. Бондар) та його складових, наприклад, концепту *ранок* (О. Задорожна). Дослідженням часо-просторового дейксису займалися М. Ющенко, О. Кравченко та С. Терехова. Були зроблені дослідження з аналізу темпоральної семантики дієслова (В. Барчук, С. Романюк), синтаксем із часовим значенням (І. Бочарова, В. Ожоган)

Досліджують темпоральність і на рівні речення: аналіз структури відповідних типів речень (В. Ожоган, Т. Масицька), засобів сполучення (С. Романюк) чи вираження відповідних категорій в реченні (Л. Ярошук, Т. Грибонос, О. Русакова).

Звичайно, окремі зауваги щодо часової семантики знаходимо в працях із морфології та синтаксису (А. Загнітко, І. Вихованець, К. Городенська, В. Русанівський, М. Плющ, І. Слинько), працях, присвячених значенням прислівників (А. Габай) та дієслів (І. Дудко) загалом.

Отже, бачимо, що дослідження питання темпоральності в мові вже має чималі надбання. Проте аналіз засобів вираження часу в мові носить дещо спорадичний характер. Вчені, в основному, досліджують основні номінативні засоби вираження часових відношень – дієслова, іменники, прислівники (чи, за іншою термінологією, предикати, темпоральні синтаксеми), та майже не аналізують периферійні засоби – займенники, прикметники, числівники. Окрім того, комплексного аналізу засобів вираження часових відношень в мові досі здійснено не було, що й визначає **актуальність** нашого дослідження.

Отже, **мета статті:** комплексний аналіз засобів вираження часу в українській мові. Дослідження здійснене на матеріалі творів української химерної прози (В. Дрозд, В. Земляк, В. Шевчук).

Методологічне та загальнонаукове значення: комплексний аналіз відповідних засобів дозволить дещо по-новому поглянути на функціонування засобів вираження часу в українській мові та їх взаємодію. Крім того, результати роботи можуть бути використані для подальших досліджень у відповідному напрямку.

Не зважаючи на чималу кількість досліджень та широке використання лінгвістичної категорії часу в українському мовознавстві досі не існує єдиного визначення поняття лінгвістичного часу, проте існує ряд досліджень, які дозволяють окреслити це поняття. Так, О. Бондар пише: «... Можна визначити лінгвістичну категорію часу як мовну форму відображення реального і комунікативного часу, що позначає послідовність тривалостей (інтервалів), в яких відбувається реальний, перцептивний і комунікативний процеси, щодо квазі-абсолютної або відносної точки відліку» [2, с. 44]. Складність окреслення категорії темпоральності полягає в тому, що її, в основному, асоціюють із «категорією морфологічного часу у значеннях минулого, теперішнього, майбутнього» [1, с. 7]. Проте такий підхід досить вузький та поверховий.

Докладно обґрунтовано граматичну категорію часу української мови в монографії В. Барчука «Граматична темпоральність: Інтервал. Час. Таксис» [1]. Автор наголошує, що «граматична темпоральність не звужена до категорії часу дієслів, оскільки значення тривалості і нетривалості, повільності й швидкості, початку й кінця, одночасності й різночасності не можуть бути оформлені категорією морфологічного часу, зміст якої виражений через співвіднесення з моментом мовлення. Вказані темпоральні ознаки – вияви категорій, відмінних від морфологічного часу» [1, с. 4]. Таким чином, на позначення загального часового вияву автор пропонує вживати термін темпоральність, що охоплює такі елементи як час, інтервал і таксис. «За ознакою характеру темпорального значення інтервал постає як абсолютне, час – абсолютно-відносне, таксис – відносне темпо-

ральне значення» [1, с. 376]. «Темпоральність – загальнограматична міжрівнева категорія, яка ґрунтується на семантиці дієвості, вираженій дієсловом, та відображає внутрішній, зовнішній і співвідносний аспекти тривання дії, граматично інтерпретуючи онтологічний час» [1, с. 371].

Відповідно і ми у нашій статті будемо використовувати поняття темпоральності, а термін час у двох значеннях: у вузькому та широкому. У широкому значенні термін *час* співвідносний із терміном *темпоральність*. У вузькому позначає абсолютно-відносний час, співвідносний із морфологічним часом дієслів.

«Засоби вираження темпоральності належать до різних рівнів мови і не творять однорідної системи» [3, с. 77]. С. Романюк виділяє два типи темпоральності в українській мові, кожному з яких притаманні особливі засоби вираження відповідних значень. Так, дослідниця виділяє граматичний час, який репрезентований системою морфологічного часу, реалізованого категорією дієслівного часу та синтаксичного часу, відображеного у категорії часу речення, та лексико-синтаксичний час як категорію іменної темпоральності; «формують його слова, у семантику яких входить компонент часу, тобто темпоральні прислівники, іменники, прикметники тощо» [9, с. 59].

Відповідно, це комплекс досить неоднорідних засобів. Почнемо їх аналіз із номінативних, тобто лексичних засобів, а далі перейдемо до засобів із більш узагальненим, категоріальним значенням, тобто до граматичного часу, який охоплює морфологічний, дієслівний та синтаксичний час.

Отже, найбільш поширеними засобами вираження лексико-синтаксичних часових відношень виступають іменники та прислівники. Ці засоби конкретизують розміщення подій на часовій осі, локалізують дію на осі часового континуума. Ці типи одиниць «у функціонально-семантичному полі темпоральності функціонують на двох рівнях – семантичному і синтаксичному (як лімітативи синтаксичного часу)» [4, с. 157].

А. Габай [5, с. 178] пропонує таку класифікацію прислівників: 1) прислівники – локалізатори дії: *вже, вдень, взимку, давно, зараз, коли, колись*; 2) прислівники межі дії; семантично вони становлять три групи: а) вказують на час, з якого починається дія: *віддавна, відколи, відтак, здавен*; б) вказують межі дії стосовно її кінця: *донині, доки, наприкінці*; в) означають час, протягом якого відбувається дія: *вічно, враз, тимчасово, ніколи*; 3) перспективно- та частотно-часові прислівники: *знову, інколи, наразі, пізніше, потім, раз у раз, щовесни, щонеділі*. Бачимо, що семантичні поля прислівників, які означають час, протягом якого відбувається дія, та частотно-часових прислівників частково накладаються, адже повторення певної дії теж містить в собі значення її тривання.

Доповнимо відповідну класифікацію ще прислівниками, що мають синкретичну семантику часу та способу дії: *випадком, вчасно, заодно, наперед, неквапно, одразу, повільно* тощо: **Вчасно** проковтнувши іронічний посміх, я поважно киваю ... [6, с. 12]; ... *А й заодно може подумати на самотині про цю конопляну державу* ... [7, с. 16]; ... **Поступово** лагіднів та осмислювався її погляд... [10, с. 10]. Звичайно, ця група знаходиться на периферії прислівників із часовою семантикою, проте оминати увагою її не можемо, адже саме такі прислівники часто виражають швидкість протікання дії в часі, що становить цікавий з погляду семантики сегмент часових відношень.

Інша чисельна група засобів вираження часових відношень – іменники. У текстах української химерної прози функціонують такі групи іменників із часовою семантикою:

I. Назви конкретних вимірів часу: *година, доба, місяць, рік, тиждень, хвилина*; які також можна поділити на: а) назви днів тижня: *неділя, понеділок, середа, субота*; б) частин року: *літо, весна, зима, осінь*; в) частин доби: *день, ніч, досвітки*. Виділяють також групу «назви місяців», проте в проаналізованих текстах вони не функціонують.

II. Іменники, що називають загальні часові поняття: *давнина, минушина, пора, старовина, час*, які також поділяються на групи: а) іменники зі значенням тривалості дії: *встривалість, майбуття, мент, минуле, плин, тлінність*; б) іменники зі значенням початку/кінця дії: *закінчення, кінець, початок*.

III. Іменники, що називають певні події, свята, явища: *бій, відкриття, війна, Івана Купала, Йордань, зміна, прем'єра, революція, свято*. Іменники цієї групи також мають значення тривалості, часу протікання дії.

IV. Іменники, що називають період життя людини, вік: *вік, дитинство, життєпис, життя, літа, смерть*.

Іменники із часовою семантикою можна поділити на такі, що виражають абсолютний час (назви конкретних вимірів часу, іменники, що називають свята) та такі, що виражають відносний час (всі інші групи іменників). Проте, потрібно пам'ятати, що так звані абсолютні часові виміри виникли на основі часових співвідношень, проте пізніше трансформувалися.

Іменники передають часові відношення також у складі прийменниково-відмінкових форм: ... *З якої [гармати] ще не так і давно палили на Йордань у бік уявного ворога* ... [7, с. 16]; *Сподіваючись довести сей життєпис до наших днів* ... [7, с. 18]. Через великий об'єм матеріалу в цій статті не маємо змоги описати властивості всіх прийменниково-відмінкових форм, тому зацентруємо увагу на властивостях прийменника, оскільки саме він в прийменниково-відмінкових конструкціях передає часові категорійні значення. Прийменники передають часові відношення відповідно до прислівникових: 1) локалізацію дії: *близько, у (в), коло, над* тощо: ... *Вавилонські дівчата, що безнадійно засиджувались у дівках* ... [7, с. 19]; ... *Дід устиг вчасно померти від синного тифу, причому в один день із бабою* ... [7, с. 21]; 2) межі дії: *від, впродовж, до, з, за, перед, по, посеред, серед* тощо: ... *Мусила мати серед літа мочити солоди* ... [6, с. 15]; ... *Бо ти мислиш за цих хвилин такі всесвітніми масштабами* [6, с. 8]; 3) перспективу та частотність: *на, слідом за, після, через* тощо: *Її знімали на зиму* ... [7, с. 20]; ... *А після школи ти допізна ковзатимеш з гори* ... [6, с. 19]. Оскільки традиційне мовознавство зараховує прийменники до несамостійних частин мови, то і розглядати їх як засоби вираження часу прийнято не самостійно, а в комплексі із відмінковими формами.

Займенники також можуть передавати часові відношення. Звичайно, роблять вони це відповідно до своїх частиномовних властивостей. Тому займенники, передаючи часові відношення, входять до прийменниково-відмінкових форм: *По тому мати зирнула на мене* [6, с. 17]; ... *Яку до нього тримали Кожушні у капітана Сірошапки* ... [7, с. 21]; або вказують на тривалість події: *Якийсь час сестри перебували в стані холодної війни* [6, с. 6], ... *Цвів усю осінь, до першого снігу* [6, с. 14]; чи її частотність: ... *Заставав тут кожного разу по дівчинці* ... [7, с. 19]. Часову семантику можуть передавати також вказівні займенники *цей, той*: *Цієї весни гребля вистояла чи не вперше* [7, с. 15]; *Того літа я прочитав щедру ілюстровану книгу про акторів пересувного театру* [6, с. 11]. Вказівні займенники розташовують подію на темпоральній осі: *цей* розміщений ближче до моменту мовлення, *той* – далі. Бачимо, що займенники самі по собі не мають просторового значення, вони набувають його в контексті, замінюючи або сполучаючись із іменниками та прислівниками із часовою семантикою, тобто темпоральністю – їхнє контекстуальне значення.

Прикметники також передають часові відношення. Прикметники із часовою семантикою поділяємо на такі групи: 1) прикметники, що передають «вік» певної події, предмета, явища: *вічний, давній, древній, колишній, молодий, немеркнучий, немолодий*; 2) прикметники, що передають тривалість, стан: *довгий, незавершений, незмінний, неспішний, нетривалий, останній, невідкладний, тимчасовий*; 3) прикметники, що походять від назв конкретних вимірів часу: *вечірній, зимовий, літній, нічний, праздниковий, призахідний, щоденний*. Тут постає також питання більш детальної класифікації прикметників, адже бачимо, що вони, наприклад, походять від різних груп іменників – назв виміру часу, передають різну тривалість дії. Тому це питання може бути досліджене та проаналізоване більш глибоко.

Одним із периферійних номінативних засобів вираження часових відношень є числівник. Він може передавати розміщення певної події на часовій осі: ... *Минало друге літо*... [6, с. 6], *Сонячний камінь [...] міг би засвідчити наближення тридцятих років цього неспокійного віку* [7, с. 18]; її тривалість: ... *Бандероль три доби йшла* [6, с. 15]; ... *Він шосту зиму у драних рукавичках ходить* [6, с. 13]; чи вказувати на кількість: ... *Прикладає її до довідки про закінчення Михайлом Решетом восьми класів Пакульської десятирічки* [6, с. 12]; *Дядько був уже немолодий, мав усі сорок* ... [7, с. 20]. Для числівника часове значення є периферійним і воно, в основному, залежить від часових властивостей його дистрибуції, відповідно, всі засоби вираження часових відношень становлять взаємозалежний та взаємопов'язаний комплекс.

Отже, ми розглянули всі засоби так званої іменної темпоральності, і тепер перейдемо до граматичної темпоральності. Центральним засобом її вираження виступає дієслово. Як уже зазначали, складність аналізу темпоральних характеристик цієї частини мови полягає в тому, що тривалий час в українській мовознавчій науці темпоральні характеристики мови звужували лише до морфологічного часу. Для вирішення цієї проблеми В. Барчук [1] обґрунтовує поняття темпоральності, яке охоплює поняття часу, інтервалу і таксису.

Інтервал «об'єктивує проміжок дії, події як початок, розгортання, завершення, тобто в граматичному сенсі інтервал є проміжком тривання дії» [1, с. 371]. З позиції семантики інтервалу всі предикати можна поділити на акціонально-квантитативні (тривало-кількісні), які актуалізують сему розгортання дії, та квантитативно-акціональні (кількісно-тривалі), які актуалізують сему кількості дії. Тривало-кількісні В. Барчук [1, с. 372-374] поділяє на: 1) предикати, що виявляють граничну фазовість (тобто фазовість початку та кінця дії): *заспівати, почати співати, доспівати, закінчити співати*; 2) предикати, що виявляють неграничне фазове значення (фазовість середини, розгортання, тривання дії): *погуляти, поспівати, гуляти годину, співати весь вечір, очікувати друге літо*. Кількісно-тривалі дії розмежовано за ознаками кратності (*крикнути, грюкнути, дзвонити, викочувати, попоходити*) та інтенсивності (*постукатив, перегостири (ножі), зробити занадто гострим*).

В. Барчук [1, с. 373] пише, що значення інтервалу може бути виражене як синтетично (*розцвітати, заспівати*), так і аналітично (*гуляти годину, співати весь вечір*). Поняття інтервалу охоплює поняття тривання дії, а саме фазовості дії (початку/кінця) та її розгортання, кратності та інтенсивності. Такі ж значення виражають і прислівники, іменники та прийменники (а, відповідно, і прийменниково-відмінкові форми, до складу яких можуть входити і займенники), а також прикметники (тривання) та числівники (тривання та кратність). Тому можемо впевнено говорити про те, що темпоральність (або час, в широкому значенні поняття) в мові виражена комплексом засобів, що тісно взаємодіють між собою. А те саме значення може бути виражене різними засобами, чи одночасно декількома на підсилення такого значення. Особливо часто це спостерігаємо під час використання периферійних засобів: прикметника, числівника, займенника: *Наприкінці літа він синьооко прозирає з-поміж густого корицевого пагіння, нагадуючи, що час мені до школи, і цвів усю осінь, до першого снігу* [6, с. 14]; ... *Він ходив до Сибіру і далі, кілька разів побував у самій Маньчжурії, та поки звітля діявався до рідного Вавилону, [...] то заставав тут кожного разу по дівчинці* [7, с. 19]. Отже, «... реальний час відображається не окремими рівнями мови, а всією лінгвальною дійсністю» [2, с. 45].

Грамматична категорія часу виражена як морфологічний час. Диференційною ознакою часу в системі темпоральних категорій є абсолютний критерій – позиція відліку. Позиція відліку, тобто темпоральна позиція мовця (момент мовлення), у дієслівній граемі не виражена [1, с. 373]. Отже, предикати за часовим критерієм в українській мові поділяємо на такі, що виражають: 1) минулий: ... *Відколи вона торгувала в пивниці* ... [6, с. 6]; *Ішов уздовж вулички*... [10, с. 7]; 2) теперішній: ... *Як солодко ние в неї спина* ... [10, с. 10]; ... *Лежить між городів та дерев тонка та звинна річка* [10, с. 8]; 3) майбутній часи: *Але ж Дора візьме мого хлопця до себе* ... [6, с. 5]; *Корову ранком хто позжене?* [6, с. 8].

Таксис вказує на темпоральне значення порядку дій на основі відносної позиції відліку (відношення дії до дії). «Категорія таксису в українській мові тільки рефлексує на морфологічному рівні та цілком спрямована у синтаксис» [1, с. 376]. Таксис має два основних вираження: 1) послідовність подій: ... *Старого Орфея вдавив кінь у груди, він помучився який тиждень та вже й не підвівся*... [7, с. 22]; ... *Сонце впало на плесо, і*

калюжа раптом заграла й запромінилася гострими голубими спалахами [10, с. 9]; 2) паралельність подій: *Я перейшов у дев'ятій, минало друге літо, а рак усе мовчав ...* [6, с. 6]; *Напуваючи сліпого Каїтана, батько запитав родича...* [7, с. 22]. Хоча часто в реченні два типи таксису функціонують одночасно, адже одні події відбуваються паралельно, а інші – одні за одними: *І ти змахуєш крильми [...] та легко здіймаєшся [...] над блакитною рікою сільської вулиці, що по ній, взявшись попід руки, пливе гурт перестиглих пакульських дівчат, захриплими голосами виводячи після кожної російсько-українсько-білоруської частівки про «мільонка» ...* [6, с. 7]. Перші два предикати – послідовні події, інші – паралельні.

На периферії всіх синтаксичних засобів вираження часових відношень перебувають частки. Вони, відповідно до свого частиномовного значення, підсилюють часову семантику повнозначних частин мови: *Цієї весни гребля вистояла чи не вперше...* [7, с. 15]; *Що з ним, сибірним, ото з весни було лучилося, аж досі мені страшно* [6, с. 13].

Отже, засобами вираження часового значення в українській мові можуть виступати всі частини мови. Кожна з них передає темпоральне значення відповідно до своїх частиномовних значень. Основними номінативними засобами вираження темпоральності є прислівники, іменники та прийменниково-відмінкові форми, які виступають конкретизаторами певної дії, а також дієслова, які передають категоріальне часове значення. На периферії засобів знаходяться прикметники, числівники та займенники, які набувають часового значення лише в контексті, функціонуючи поряд з іншими елементами із часовим значенням. Важливим засобом вираження темпоральності виступає також речення, адже тільки в ньому присутній таксис. Особливістю засобів вираження часової семантики також є те, що вони функціонують в комплексі, а не окремо, доповнюючи та уточнюючи темпоральне значення один одного в контексті, тому для повноцінної характеристики їх необхідно аналізувати, опираючись на речення. Всі властивості засобів вираження часових відношень проявляються лише на синтаксичному рівні, отже, засоби вираження часових відношень не є окремими елементами, а становлять взаємозв'язану систему, де певне часове значення може бути виражене багатьма неоднорідними засобами.

Найповніше описані властивості номінативних засобів вираження часових відношень. Глибшого аналізу потребують номінативні засоби, що становлять периферію вираження часових відношень, а саме прикметники та числівники, взаємодія всіх засобів, та засоби і темпоральні значення, що рефлексують на синтаксичному рівні. Це і може стати перспективою подальших досліджень.

Література:

1. Барчук В. М. Граматична темпоральність: Інтервал. Час. Таксис: Монографія / В. Барчук. – Івано-Франківськ : Сімік, 2011. – 416 с.
2. Бондар О. І. Лінгвістична категорія часу як відображення реального часу / О. І. Бондар // Мовознавство. – 1986. – № 2. – С. 41–45.
3. Бондарко А. В. Русский глагол / А. В. Бондарко, Л. Л. Буланін. – Ленинград : Просвещение, 1967. – 192 с.
4. Бочарова І. В. Темпоративні синтаксеми-найменування релігійних свят (на матеріалі художніх творів української літератури XIX–XX ст.) // Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. праць / НПУ ім. М. П. Драгоманова; Відп. ред. А. П. Грищенко. – К., 1998. – С. 157–165.
5. Габай А. Ю. Синтаксична прислівникова транспозиція в сучасній українській літературній мові: Монографія / А. Габай. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. – 232 с.
6. Дрозд В. Г. Ірій: Повісті, оповідання / В. Дрозд. – Харків : Фоліо, 2008. – 318 с.
7. Земляк В. С. Лебедина згряя: Роман / В. Земляк. – К. : Махаон-Україна, 2002. – 336 с.
8. Причепій Є. М. Філософія: Підручник / Є. М. Причепій, А. М. Черній, Л. А. Чекаль. – К. : Академвидав, 2007. – 576 с.
9. Романюк С. Структура категорія темпоральності в сучасній українській мові / С. Романюк. – Варшава : Sowa Sp. Z o.o., 2012. – 235 с.
10. Шевчук В. О. Вибрані твори: Роман-балада. Оповідання / В. Шевчук. – К. : Дніпро, 1989. – 526 с.